

Rolandas Mikulskas

Kognityvinė kryptis lingvistikoje atsirado kaip reakcija į iki tol vyravusį struktūralizmą, ir ypač į amerikinį jos variantą – transformacinę-generatyvinę gramatiką, siekusį natūraliąją kalbą aprašyti kaip uždara taisyklių, taip pat ir reikšmių, sistemą. Naujosios pakraipos šalininkų netenkino tradicinis požiūris į žodžio reikšmę kaip į nuspėjamą, dažnai hierarchiškai sutvarkytą, semantinių požymių (semų) struktūrą. Dar nuo struktūralizmo pagrindėjo Ferdinando de Saussure'o laikų lingvistikoje yra plačiai įsigalėjęs požiūris į kalbą kaip uždara ženklų sistemą. Visai suprantama, kad nuosekliai šio požiūrio galima laikytis tik griežtai atribojus lingvistinius faktus nuo nelingvistinių. Kognityvistai siekia parodyti, kad su tokiais apribojimais kuriamas kalbos modelis neadekvačiai perteikia sudėtinį kalbos reiškinį, o ypač kalbėjimo metu generuojamų reikšmių pasaulį. Pabrėždami lingvistinį reikšmės pobūdį, struktūralistai paprastai ją atriboja ne tik nuo ekstralingvistinių faktorių, bet ir nuo mentalinių tikrovės reprezentacijų, arba sąvokų. Jie postuluoja kalboje funkcionuojančios reikšmės kompozicinį pobūdį ir jos struktūrai atskleisti taiko semantinės komponentinės analizės metodą. Siekiant nustatyti žodžio reikšmę sudarančių nedalomų semantinių vienetų sudėtį bei jų tarpusavio priklausomybę, tiriamos sintagminės to žodžio vertės (t.y., sakinyje atliekamos funkcijos) bei paradigminiai jo ryšiai (t.y., semantinės sąsajos su kitais leksinės sistemos vienetais). Ypač pastaruosius ryšius nustatant pasikliaujama vidinės introspekcijos, arba išvalgos būdu. Kognityvinio požiūrio šalininkai, komentuodami struktūralistų mėginimą tokių išvalgų keliu apibrėžti lingvistinę reikšmę, taikliai pastebi, kad šie, patys to nepastebėdami, peržengia kalbinės kompetencijos ribas, kurių taip paiso, ir jau išengia į tiriamais žodžiais įvardijamų tikrovės objektų ar reiškinų mentalinių reprezentacijų sritį. Tad naujosios krypties lingvistikoje atstovai siūlo žiūrėti į reikšmę kaip į tam tikrą mentalinę struktūrą, arba suvokinį. Žodis kalboje, pasak jų, žymi reikšmę, kuri visų pirma esanti pažintinės, arba kognityvinės, veiklos rezultatas. Ši veikla savo ruožtu galinti būti apibrėžiama tiek kaip psichinė pagava, tiek kaip mąstymo procesas. Pažinimo esmė – mus supančio pasaulio skaidymas kategorijomis, arba kategorizacija. Nuosekliai žiūrėdami šį kategorijų kūrimo procesą galėtume suskirstyti į tris etapus:

1) *Stimulų pasirinkimas*. Iš begalinės gausos mūsų pojūčius veikiančių stimulų pažįstančio proto atsirenkami tik kai kurie, kitaip tariant, mūsų dėmesį patraukia tik mums egzistenciškai svarbūs tikrovės objektai ir reiškiniai.

2) *Identifikacija ir klasifikacija*. Šio proceso esmė – palyginti pirminiu pagavos etapu atrinktus stimulus su atitinkamomis atmintyje saugomomis žiniomis.

3) *Įvardijimas*. Daugeliui kategorijų kalboje parenkami pavadinimai, tačiau kitos, abstraktesnės, kategorijos savų leksinių atitikmenų gali ir neturėti, jas tegalima apibūdinti perifrastiškai, pvz., ‘skutimosi reikmenys’, ‘spintoje laikomi daiktai’.

Taigi kognityvistai nelinkę kalbėti apie kalbinę reikšmę kaip apie atskirą reiškinį. Tiesa, pats leksinės reikšmės terminas gali būti vartojamas, pavyzdžiui, apibūdinant leksikografinio apibrėžimo turinį, tad jam paliekamas techninio termino, bet ne kognityvinės sąvokos statusas. Nors bet kurios reikšmės pamatą sudaro atitinkama kategorija (arba kita terminologija – konceptas), pati reikšmė gimstanti kalbėjimo metu. Šios veiklos metu generuojamas reikšmės suvokti padedąs pats tekstas, kuris tam tikru būdu nurodąs į pokalbiui aktualias (relevantiškas) kategorizuotas žinių sistemas. Šios dar vadinamos domenais, scenomis, scenarijais, kognityviniais modeliais ar kognityviniais rėmais.

Struktūralizmo atstovai, sekdami Gotlobo Fregės tradicija logikoje, paprastai skiria žodžio reikšmės ir prasmės sąvokas. Šių sąvokų skyrimas yra gana painus reikalas, ir nuomonės šiuo klausimu įvairuoja. Bendrai paėmus, šią skirtį galėtume apibūdinti taip: savaiminė, arba inherentinė, žodžio reikšmė, realizuota konkrečiame tekste, įgyja savo prasmę. Matome, kad jų oponentai kognityvistai, pripažindami tik kalboje generuojamą reikšmę, laisvai išsiverčia be šių dviejų sąvokų priešinio, tad ir be prasmės termino.

Kognityvistai stengiasi išvengti kalbininkams iki tol gana būdingo scholastinio mąstymo recidyvo – atsietai traktuoti leksinės reikšmės. Tradiciškai pripažįstant žodžiui atskirą, tik iš kalbinės kompetencijos kylančią, reikšmę, kalbininkams kyla sunkiai išsprendžiamų metodologinių problemų. Viena jų – žodžio formos ir jo turinio ryšį tenka aiškinti tam tikru kalbinės bendrijos susitarimu, t.y. iš esmės pripažinti jo savavališką pobūdį, arba arbitralumą. Kadangi kognityvinio požiūrio šalininkams atskirai paimti žodžiai težymi kategorijas, arba konceptus, taigi

yra pažintinių procesų motyvuoti, tai jų panašios problemos nekamuoja.

Nesunku pastebėti, kad kalbėjimo metu generuojamos reikšmės naujosios lingvistinės minties atstovų priešingai nei jų pirmtakų, yra suprantamos kaip atviros struktūros. Suvokiant tekste vartojamų žodžių reikšmes ir jų tarpusavio ryšį visada išeinama į platesnes žinojimo sritis. Kaip matysime vėliau, net ir praktinius leksikografinio aprašo uždavinius sprendžiant, naujosios pakraipos atstovų stengiamasi pateikti kuo įvairesnius žodžių vartojimo kontekstus, turinčius reprezentuoti atitinkamus kognityvinius modelius, taip pat svarbius žinojimo struktūrų elementus fiksuoti ir žodžių reikšmių apibrėžimuose.

Nesunku taip pat suprasti, jog kognityvistams, pripažįstantiems, kad reikšmė atsiranda tik kalbėjimo (rašymo) metu, neaktuali struktūralistų taip pat pamėgta skirtis tarp kalbos kaip sistemos (pranc. *langue*) ir kalbėjimo kaip proceso (pranc. *parole*). Todėl jiems nesvarbios ir iš šios dichotomijos kylančios problemos.

Prieš pradėdant naują skirsnį, norėtuši atkreipti dėmesį į vieną svarbų terminologijos aspektą, tiesiogiai išplaukiantį iš kognityvinės reikšmės sampratos. Pažintinę žmogaus veiklą suprasdami kaip kategorizacijos procesą, kognityvistai griežtai atriboja šį terminą nuo mokslinės prasmės, pastarajai palikdami tradicinį klasifikacijos terminą. Kognityvinės kategorijos, arba konceptai, yra pažįstančios kasdienės, kitaip dar – buitinės, sąmonės veiklos produktai ir reprezentuoja natūralų mus supančio pasaulio skaidymą. Šias kategorijas derėtų skirti nuo mokslo tiriamosios veiklos metu apibrėžiamų sąvokų, primetančių mums dirbtinę šio pasaulio esybių klasifikaciją.

Sąvokos fiksuoja mokslinės klasifikacijos rezultatus. Jos yra apibrėžiamos griežtai laikantis dar Aristotelio iškelto būtinų ir pakankamų požymių principo. Taigi mokslinių sąvokų turinį sudaro jų aprėpiamiems objektams ar reiškiniams priskiriamų esminių požymių rinkiniai. Jie gali būti empiriškai iš tikrovės indukuojami arba dedukuojami iš tam tikrų bendresnių postulatų. Žinoma, dėl mokslo pažangos esminiai tiriamų objektų požymiai gali keistis kartu koreguodami ir klasifikacijos schemas. Pagrindinis mokslinių sąvokų bruožas – jų tarpusavio subordinacija, o semantikos kalba tariant, jas sieja hiponimijos santykiai.

Tuo tarpu kognityvinių kategorijų pobūdis iš esmės yra nulemtas žmonių praktinės veiklos prioritetų. Jų narius siejantys bendri požymiai mokslo požiūriu gali būti visiškai nesvarbūs. Be to, ir tie požymiai nebūtinai yra bendri visiems kategorijos nariams. Objektui, kad jis būtų įtrauktas į kurią nors kategoriją, pakanka turėti bendrų

požymių su vienu ar kitu tos kategorijos nariu. Taigi čia vadovaujamasi ne minėtu aristoteliškuoju, bet vadinamuoju giminės panašumų (angl. *family resemblances*) principu. Tiesa, dalis kognityvinių kategorijų irgi yra susijusios hiponimijos santykiais, tad sudaro tam tikras hierarchines struktūras, tačiau, kaip matysime vėliau, šios struktūros yra fragmentiškos, neretai joms būdinga asimetrija. Vis dėl to, nors ir nesisteminio pobūdžio, šios subordinacinės struktūros yra svarbios tuo, kad leidžia skirti viduriniji – bazinių kategorijų – lygmenį. Šio lygmens kategorijoms kognityvistai skiria ypatingą dėmesį. Nes būtent bazinių kategorijų nariai yra organizuoti apie centrinį savo narį – prototipą. O ši sąvoka yra viena iš pamatinių kognityvinėje lingvistikoje. Bet apie tai kiek vėliau.

2

Pirmieji kognityvizmo daigai Vakarų lingvistikoje ėmė rasti maždaug prieš dvidešimt metų. Ypač šios krypties idėjos buvo išplėtos paskutiniajame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje. Tačiau Lietuvoje kognityvinė lingvistika yra palyginti naujas mokslas. Mūsų aplinkoje dar labai gajos struktūralizmo idėjos, ir kognityvinė mintis čia sunkiai skinasi kelią. Nedidelės apimties straipsnelyje sunku būtų išsamiai apžvelgti šios mentalinės krypties lingvistikoje keliamas idėjas bei įvertinti jos siūlomų naujų kalbos faktų analizės bei aprašymo metodų privalumus. Juolab, kad ir naujoji kryptis per šiuos metus nestovėjo vietoje: kai kurios jos iškeltos idėjos buvo laiko patikrintos ir atmestos, kitos buvo modifikuotos, dar kitos buvo integruotos į kitokių pakraipų kalbos mokslo paradigmas. Tad čia pamėginsime tik punktyriškai (ir labai supaprastintai) paliesti kai kuriuos svarbesnius kognityvinės lingvistikos raidos aspektus. Beje, kalbamos lingvistikos krypties brandą liudija ir jau pasirodantys jos raidą ir idėjas apibendrinantys veikalai – įvardai. Vienu tokiu, parašytu vokiečių kalbininkų Friedricho Ungererio ir Hanso-Jörgo Schmido (1996), mes iš dalies čia taip pat remsimės.

Kognityvinės lingvistikos pradžią reikėtų sieti su aštuntuoju dešimtmečiu, kai imta intensyviai tirti natūraliojo pasaulio objektų ir reiškinių kategorizacijos procesus. Išradingai vykdomomis apklausomis bei keliapakopiais testavimais buvo mėginama nustatyti kategorijų kūrimų psichologinius pamatus ir apskritai suvokimo mechanizmų ryšį su įvardijimu, arba nominacija. Šioje srityje ypač reikšmingi yra Eleonoros Rosch (dar žinomos ankstesniaja Heider pavarde) atlikti tyrimai ir suformuluotos apibendrinamosios išvados.

Viskas prasidėjo nuo spalvų kategorijų tyrimo. Visai neseniai antropologų Brento Berlino ir Paulo Kay'aus (1969) eksperimentais buvo nustatyta, kad vadinamosios židinio spalvos (angl. focal colours) visų žmonių suvokiamos daugmaž vienodai. Jas įvardijančių bazinių pavadinimų skaičius įvairiose kalbose gali kiek įvairuoti, tačiau šiems pavadinimams būdingas bendras bruožas: jie paprastai būna nesudėtiniai ir neskolinti žodžiai. Pradėdama tyrimus, Eleonora Rosch kėlė sau užduotį nustatyti, ar vadinamųjų židinio spalvų skyrimas ir įvardijimas (taigi kategorizavimas) priklauso nuo kalbos, ar nuo suvokimo (sensorinės sistemos) ypatumų. Atlikusi gausybę psichologinių testų bei lingvistinių eksperimentų (Heider 1970, 1971, 1972), mokslininkė taip apibendrino gautus rezultatus:

- 1) „Židinio“ spalvos stipriau nei likusios veikia žmogaus regą, dėl to jos esančios pagavesnės.
- 2) „Židinio“ spalvos greičiau įsimenamos ir ilgiau išlaikomos atmintyje.
- 3) „Židinio“ spalvų pavadinimai greičiau atsimenami ir pirmiausia vaikų išmokstami.

Taigi, bendrai paėmus, galima būtų teigti, kad geresnis „židinio“ spalvų suvokimas greičiausiai nuo kalbos nepriklauso ir yra nulemtas žmogaus percepcijos mechanizmų. Vėliau spalvų pagavos universalijas mėginta aiškinti ir kitaip: esą tai nulemta visuotinių žmogiškosios aplinkos faktorių, kaip antai diena ir naktis (balta ir juoda), saulė (raudona), augmenija (žalia), dangus (mėlyna) ir žemė (ruda) (Wierzbicka 1990).

Toliau siekdama iširti „židinio“ spalvų poveikį spalvų kategorijų formavimuisi, Eleonora Rosch atliko papildomus tyrimus ir nustatė, kad šių spalvų geresnis skyrimas nepriklauso nuo jų centrinės padėties eksperimento dalyviams pateikiamose spalvų skalėse. Tai leido jai atsisakyti anksčiau vartoto „židinio“ spalvų termino, mat šis kaip tik suponavo centrinės padėties idėją. Vietoje jo Eleonora Rosch pasiūlė bendresnį **prototipo** terminą, kuris faktiškai reiškė būdingiausią kategorijos narį. Spalvų skyrimas iš esmės remiasi prototipiškais savo nariais. Tai reiškia, kad tam tikromis aplinkybėmis prototipas gali atstoti likusius kategorijos narius. Dėl to, pavyzdžiui, raudonos spalvos pavadinimas gali būti pavartotas kitoms raudonumo rūšims žymėti. Bendresnės prototipo sąvokos įvedimas buvo konceptualus kognityvinės lingvistikos laimėjimas, nes leido kokybiškai naujai aprašyti natūraliojo pasaulio kategorijas. Mat jo taikymas greitai laiku buvo išplėstas į erdvės pavidalų

(figūrų), augalų bei gyvūnų ir dirbtinių objektų (artefaktų) sritis.

Toji pati Eleonora Rosch (1973) toliau eksperimentuodama nustatė, kad suvokdami fizinių objektų pavidalus, mes bet kuriomis aplinkybėmis pagalbon pasitelkiame vadinamas gerąsias formas: kvadratą, apskritimą, lygiašonį trikampį ir pan. Vadinasi, kategorizuodami erdvės pavidalus, mes remiamės lengvai suvokiamomis, prototipinėmis, formomis. Tardama, kad spalvų ir erdvinių figūrų prototipai dar galėtų būti paaiškinti žmogaus percepcijos mechanizmų ypatybėmis, mokslininkė savo tyrimus toliau perkėlė į gamtos objektų ir žmogaus sukurtų daiktų sritį (Rosch 1975). Apklausų būdu tirdama tokias kategorijas, kaip vaisius, daržovė, paukštis, įrankis, transporto priemonė, baldas, drabužis ir t.t., jinau konstatavo, kad šios kategorijos turi savo „geriausius“ narius arba prototipus. Pasirodo, kad anglakalbiams amerikiečiams paukščio prototipas esąs (raudongurklis) strazdas (angl. *robin*) (lenkai nustatė, kad jiems tipiškiausias paukštis – žvirblis, o lietuviams greičiausia būtų varna, – R.M.), vaisiaus prototipas esąs apelsinas (angl. *orange*) (lietuviams greičiausia būtų obuolys, – R.M.), baldo prototipas – kėdė ir t.t. Eksperimentų metu paaiškėjo, kad taip pat galima įvardyti ir „blogiausius“, t.y. netipiškiausius kategorijų narius. Tarp „geriausio“ ir „blogiausio“ laipsniškai pagal tipiskumą išsidėsto likusieji kategorijos nariai. Taip, pavyzdžiui, netipiškiausi paukščio kategorijos nariai amerikiečiams yra strutis, pingvinas ir šikšnosparnis, o tokie ir mums gerai pažįstami paukščiai, kaip žvirblis, juodasis strazdas ir balandis yra arti prototipo (apklausos duomenimis užima atitinkamai antrą, šeštą ir septintą vietas).

Taigi pagrindinis Eleonoros Rosch įnašas į kognityvinį mokslą yra tas, kad jos tyrimai įtikinamai parodė, jog kategorijos kaip proto suvokiniai (mentaliniai konceptai) tvirtai remiasi į iškiliausius savo narius – prototipus. Šie tyrimai taip pat atkreipė dėmesį į kognityvinių kategorijų struktūros pobūdį: jų nariai pagal tipiskumą yra laipsniškai išsidėstę tarp „geriausio“ (prototipiško) ir „blogiausio“ pavyzdžių. Tokia laipsniška struktūra suponuoja mintį, kad kategorijų ribos nėra ryškios. Tačiau nebūdingieji kategorijų nariai „neištirpsta“ konceptualiajame vakuume. Vėlesni tyrimai leido įsitikinti, kad kaimyninių kategorijų nariai laipsniškai pereina vieni į kitus. Darant prielaidą, kad bent dalies kognityvinių kategorijų neaiškias ribas galėtų lemti jų referentų fizinė prigimtis (pvz., greičiausiai dėl to sunku nurodyti ribą, kada plentas jau tampa greitkeliu, vieškelis – keliu, alėja – taku, gatvė – prospektu, – R.M.), tirtos kategorijos, reprezentuojančios diskretiškus, žmogaus pagamintus daiktus. Pavyzdžiui, eksperimentuojant su puodelių pavidalais (Labov 1973, 1978)

buvo nustatomos ribos, kada puodelis imamas jau vadinti dubenėliu, vaza ar dar kitaip. Buvo pastebėta, kad konkreti riba priklauso ir nuo platesnio konteksto, pavyzdžiui, ar turima galvoje rytinis kavos gėrimas ar pietų scena.

Dabar norėtusi trumpai aptarti kai kurias prototipo idėjos modifikacijas, kurias ji patyrė taikoma kitoje kalbos aprašo srityje. Kognityvinio požiūrio šalininkai gerų rezultatų pasiekė taikydami naujus erdvės santykių raiškos kalboje analizės ir aprašymo metodus. Esama sėkmingų mėginimų šiuos santykius aprašyti ir lietuvių kalboje (Malesa 2003). Jaunasis lenkų kalbininkas, remdamasis daugiausia Annos Herskovits (1986) ir Leonhardo Talmy'o (1983) erdvės sistemų anglų kalboje tyrimais, pasiūlė, kaip visiškai naujai galima būtų aprašyti lietuvių kalbos prielinksnius. Būtent šios uždarnos žodžių klasės elementai ir yra būdingiausios erdvės santykių raiškos kalbos priemonės. Ankstesniuose, struktūriniuose kalbos aprašuose šiam prielinksnių paskirties aspektui buvo mažai skiriama dėmesio. Prielinksnių funkcija buvo nurodoma remiantis morfologine ar sintaksine veiksmažodžių ir veiksmažodinių frazių struktūra. Einant šiuo keliu paprastai buvo nurodoma tik gramatinė prielinksnių paskirtis (pvz., prielinksnių *nuo, iš* atveju – atskirties, arba abliatyvo, reikšmė, teparodanti, kur prasideda ir kurlink kreipiamas ar krypsta veiksmas). Dėl to gana skurdžiai prielinksnių reikšmės buvo apibūdinamos ir žodynuose. Kognityviniams žvilgsniui šie žodžiai atsiveria ne tiek kaip gramatinės reikšmės (funkcijos) turėtojai, bet visų pirma kaip sudėtingų erdvės santykių reiškėjai, kaip kalbinė erdvės struktūravimo priemonė.

Kognityvistai erdvės sistemų kalboje aprašui plačiai taikė geštaltų psichologijos, tyrusios erdvės suvokimo ir konceptualizavimo procesus, atradimus. Jie perėmė bei savo poreikiams pritaikė ir šio mokslo sąvokas. Pavyzdžiui, į pirmąjį fokusą patekusio objekto erdvės savybes – vietą (jeigu jis yra rimties būsenos), kelią ar kryptį (jeigu jis juda) – apibrėžia antrinis, arba referencijos, objektas. Pirminis ir antrinis objektai dar vadinami geštaltų psichologijos terminais **figūra** ir **fonu**. Pasakyme reiškiami tik kalbėtojai svarbūs erdvės scenos elementai. Prielinksniai ir reiškia erdvės santykius tarp dviejų (ar daugiau) objektų, t.y. tarp figūros ir fono. Kognityvistai nustatė, kad sudarant pasakymus fono funkcijai paprastai pasirenkami žinomų geometrinių savybių objektai. Tad kalboje jiems neretai atstovauja iškilų ar vienetinių gamtos objektų pavadinimai, pavyzdžiui, *upė, kalnas, miškas, dangus, žemė* ir pan. (plg.: *Paltas iki žemės; Prieš lietu dūmai į žemę krenta; Klėtis per pusmetrį nuo*

žemės pakylėta). Sudarant pasakymus taip pat atsižvelgiama ir į pirminio bei antrinio objektų geometrinių savybių santykį. Šių savybių sąveikos mechanizmą gražiai paaiškina prototipų teorija. Pavyzdžiui, iš dviejų pasakymų:

1. *Dviratis stovi prie tvoros*
2. **Tvora stovi prie dviračio*

tik pirmasis yra mums priimtinas, nes jį suvokdami įsivaizduojame prototipinį dviratį ir prototipinę tvorą, o juk esame įpratę, kad erdvės santykius kalboje reiškiant pirmasis paprastai pasirenkamas figūros funkcijai, o antrasis – fono Tokį pasirinkimą, be abejo, lemia prototipiškai įsivaizduojamų objektų skirtingos savybės, kaip antai gabaritai, mobilumas ir pan. Tačiau prototipų teorija geriau tinka atskirų objektų erdvės savybėms ir jas atitinkančioms kalbinėms reikšmėms aprašyti. Erdvės santykius tarp dviejų objektų reprezentuojančių prielinksnių semantikai apibūdinti vietoje prototipo buvo pasiūlytas **idealiosios reikšmės** terminas (Herskovits 1986).

Tokia idealioji reikšmė reikštų erdvės santykį tarp geometriškai paprasčiausių objektų, pavyzdžiui, tarp taško ir plokštumos ar pan. (mat čia reikėtų pažymėti, kad ypač figūra kognityviniam žvilgsniui dažniausia atsveria tik kaip supaprastintų geometrinių savybių objektas, pvz., taškas ar linija). Konkretūs prielinksnių pavartojimo atvejai tuomet išvedami iš šių idealiųjų reikšmių tam tikrų transformacijų pagalba.

Leksikografui nesunku suvokti ir praktinę idealiosios reikšmės termino taikymo naudą aprašant prielinksnių semantiką. Nustačius prielinksnio idealiosios reikšmės kognityvines sąlygas, žodyno reikšmės apibrėžime pirmoje vietoje pateiktini tie semantiniai komponentai, kurie tenkina šias sąlygas. Taip pat pirmiausia pateiktini ir idealiąją reikšmę geriausiai reprezentuojantys vartosenos pavyzdžiai (tarkime, prielinksnio *ant* idealiąją reikšmę gerai parodo pasakymas *Knyga guli ant stalo*). Tik antroje vietoje tuomet reikėtų pateikti papildomus semantinius komponentus ir atitinkamus iliustracinius pavyzdžius. Šiuo keliu einant būtų išvengta tam tikro arbitralumo organizuojant leksikografinio straipsnio struktūrą, kuris šiaip jau krenta į akis variant lietuvių kalbos žodynus.

Idealiosios reikšmės sąvoka leksikografiniam prielinksnių aprašymui paranki dar ir tuo, kad leidžia nustatyti ribą, iki kurios dar galima pildyti reikšmės apibrėžimą (t.y. ribą, iki kurios galimos idealiosios reikšmės transformacijos). Už šios ribos kalboje paprastai jau pasirenkamas kitas prielinksnis. Ties šia riba įmanomi

prielinksnių (arba kitų erdvės santykius reiškiančių kalbos elementų) sinonimijos atvejai, plg.:

1. *Raidės išraižytos ant akmens.*

2. *Raidės išraižytos akmenyje.*

Idealiąją prielinksnio reikšmę sudarantys ir papildomi semantiniai komponentai iš esmės yra figūros ir fono geometrinės savybės. Konkretus šių savybių rinkinys aktualizuojamas kiekviename pasakyme, kur pavartojamas prielinksnis. Kognityvinė pasakymo analizė, leidžianti išskirti pirminio ir antrinio objektų geometrines savybes, remiasi esmine prielinksnio ypatybe konceptualizuoti šiuos objektus erdvės atžvilgiu. Tad pasakyme vartojamas prielinksnis netiesiogiai nurodo figūros ir fono santykinį dydį (aukštį, plotį storį ir t.t.), jų orientaciją vienas kito atžvilgiu (priekis vs. užpakalis, viršus vs. apačia, statmenas vs. lygiagretus ir t.t.), jų geometrinį pobūdį (taškas, linija, plokštuma ir t.t.), atstumą tarp jų ir kt. Tokia kognityvinė prielinksnių vartosenos analizė leidžia žodynuose apie juos pateikti kur kas daugiau konceptualiosios informacijos, nei buvo įprasta iki šiol. Pavyzdžiui, „Dabartinis lietuvių kalbos žodynas“ (Keinys 2000) prielinksni *skersai* taip apibrėžia: ‘(su *kilm.* ir *gal.*) vietai žymėti’. Toliau pateikiami vartosenos iliustruojantys pavyzdžiai: *Guli skersai lovos*; *Skersai kelią lapė perbėgo* ir kt. Dėl pirmojo sakinio kognityvistas visų pirma pastebėtų, kad šiam trūksta esminio erdvinių santykių raiškos elemento – figūros. Beje, tokios „supaprastintos“ struktūros pavyzdžiai gana dažni ir prie kitų Žodyne pateikiamų prielinksnių, plg.: *Sėdi prie stalo*; *Iškrito iš medžio*. Tai rodo, kad Žodyno rašytojų į prielinksnius nebuvo žiūrima kaip į erdvės scenos kalboje rodiklius. Todėl kognityvinio požiūrio šalininkas minėtą sakinį pirmiausia papildytų kad ir taip: *Jonas guli skersai lovos*. Toks iš pirmo žvilgsnio trivialus papildymas reikalingas todėl, kad žinotume, kokių geometrinių savybių figūrų ir foną „pasirenka“ prielinksnis *skersai* konceptualizuodamas erdvės sceną. Tarkime, pasakymas **Knyga guli skersai lovos* skambėtų keistai. Kognityvinį žvilgsnį čia pirmiausia patrauktų šios figūros ir fono geometrinės savybės: figūra yra linijinis objektas, fonas – stačiakampė plokštuma. Toliau, apmąstant šį ir analogiškus pavyzdžius, galima būtų teigti, kad prielinksnis *skersai* figūros ir fono santykiui primeta šias erdvės sąlygas:

- 1) Figūros linija yra horizontali taigi ir lygiagreti fono plokštumai.
- 2) Figūros ašis yra apytikriai statmena stačiakampės fono plokštumos išilginėms briaunoms.
- 3) Figūra remiasi į fono plokštumą arba bent į išilginę jos briauną.

4) Figūros linijos kraštai (maždaug vienodai) išsikišę už fono stačiakampio išilginių briaunų.

5) Figūros ilgis negali būti trumpesnis už fono stačiakampio plotį.

Leksikografas, priklausomai nuo rašomo žodyno pobūdžio, toliau pats turėtų nuspręsti, kurias iš čia išvardytų geometrinių savybių derėtų įtraukti kaip semantinius komponentus į prielinksnio skersai reikšmės apibrėžimą, o kurių atsisakyti.

Pavyzdžiui, šis apibrėžimas galėtų skambėti taip: ‘prielinksnis *skersai* reiškia tokį erdvės santykį tarp linijinio objekto ir stačiakampės plokštumos, kai pirmasis iš esmės gulėdamas ant pastarosios, kerta šios išilgines briaunas beveik statmenai’.

Dėl antrojo minėto iliustracinio pavyzdžio norėtusi pastebėti, kad panašiuose sakiniuose su slinkties veiksmažodžiais prielinksnis *skersai* reiškia judėjimo trajektoriją, ir tokia reikšmė apibrėžtina atskirai. Šiuo atveju figūra (kiškis, lapė, žmogus, ir t.t.) iš esmės traktuojama kaip taškinis objektas, o fono funkciją atliekantys kelias, upė ir pan. prototipiškai suvokiami kaip tam tikra juosta. Tad ši antroji prielinksnio skersai reikšmė galėtų būti apibrėžta taip: ‘prielinksnis *skersai* reiškia taškinio objekto judėjimo trajektoriją, kertančią (kelio, upės ir pan.) juostą; priešingai *išilgai*’. Taigi matome, kad atlikus panašiais pasakymais reprezentuojamų erdvės scenų kognityvinę analizę, galima būtų gerokai papildyti, o kai kuriais atvejais net iš esmės naujai performuluoti žodynuose pateikiamų prielinksnių apibrėžimus.

3

Kognityvinio mokslo atradimai leido suvokti, kad kalbos vartojimas ir jos supratimas yra neatsiejami nuo pažintinių procesų, o šių esmė esanti tikrovės kategorizavimas. Žodžių vartojimas kalboje grindžiamas atitinkamomis kategorijomis, arba mentaliniais konceptais. Galima net būtų teigti, kad kalbos žodžius mūsų galvoje atitinka „mentalinis leksikonas“. Iš to, kas buvo kalbėta anksčiau, turėtų būti aišku, kad kognityvinių kategorijų suvokimas remiasi prototipais. Šie, lingvistinių eksperimentų keliu apibrėžiami kaip geriausi ar iškiliausios kategorijų pavyzdžiai, gali būti suprantami ir grynai kognityviškai – kaip mentalinės reprezentacijos. Šių paskirtis – tarnauti tam tikrais tikrovės pažinimo (kategorizavimo) atskaitos taškais. Dėl to jie dar vadinami „vaizdiniais“, „schemomis“ ar „idealais“. Nesunku suprasti, kad prototipo vidinės struktūros atskleidimas, lygiai kaip ir kategorijos narių išsidėstymo ir tarpkategorinių ryšių tyrimai, yra be galo reikšmingi leksikografijos praktikai. Tad trečiajame straipsnio skirsnyje šias temas iš

eilės ir paliesime.

Tarus, kad apklausų ir testavimo būdu nustatant kognityvinių kategorijų prototipiškus ir periferinius narius remiamasi vien respondentų intuicija, ieškota patikimesnių, labiau „moksliškų“ būdų, kaip pagrįsti tą faktą, jog vieni kategorijų nariai atrodo tipiškesni už kitus. Buvo renkami, analizuojami ir vertinami požymiai ar savybės, kuriuos žodynai ir respondentai priskiria vieniems ar kitiems kategorijų nariams. Iš karto buvo aišku, kad klasikinis požiūris, pagal kurį į kategoriją įtraukiami tik būtinas ir pakankamas sąlygas tenkinantys nariai, arba, kitaip tariant, tą patį „esminių požymių“ rinkinį turintys nariai, kognityvinių kategorijų atveju yra neadekvatus. Mat šis klasikinis požiūris suponuoja tolygią visų kategorijos narių padėtį. O juk žinome, kad kognityvinę kategoriją sudaro būdingesni ir mažiau būdingi jos nariai. Klasikinis požiūris šiuo atveju netinka ir dėl to, kad jis nustato griežtas ribas tarp kategorijų, o juk kognityvinių kategorijų periferiniai nariai linkę pereiti į kaimynines kategorijas. Tad aprašant kognityvinės kategorijos struktūrą reikalingas kur kas lankstesnis požiūris į jos nariams priskiriamų požymių pobūdį ir pasiskirstymą. Pabrėžiant skirtumą nuo klasikinio požiūrio, šiuos požymius nusistatyta vadinti **atributais** ir žymėti viengubomis kabutėmis.

Imkime, pavyzdžiui, paukščio kategoriją. Tarę, kad varna lietuviams yra paukščio prototipas, jai galėtume priskirti šiuos atributus:

- 1) ‘deda kiaušinius’
- 2) ‘turi tvirtą snapą’
- 3) ‘turi du sparnus ir dvi kojas’
- 4) ‘turi plunksnas’
- 5) ‘gali skristi’
- 6) ‘yra palyginti vidutinio dydžio’
- 7) ‘karksi’
- 8) ‘turi palyginti trumpas kojas’
- 9) ‘turi palyginti trumpą uodegą’
- 10) ‘yra pilkai juodos spalvos’

Reikia pažymėti, kad šis atributų sąrašas nėra užbaigtas. Tarkime, čia nepaminėjome, kad varnos suka lizdus aukštuose medžiuose, skraido pulkais, minta dvėseliena ir t.t. Tačiau šis atributų sąrašas pakankamai gerai apibūdina paukščio kategoriją apskritai, taip pat jis tinkamas palyginti ir su žemesnę padėtį tipiškumo skalėje užimančio kategorijos narių atributais. Nesunku pastebėti, kad prototipui artimi paukščio

kategorijos nariai, tokie kaip žvirblis, strazdas, balandis, vienu kitu atributu tesiskiria nuo pateikto „prototipinio“ sąrašo. Antai žvirblis čirpia, yra gerokai mažesnis nei varna, strazdas gieda, o balandis burkuoja. Be to, jų plunksnos yra kitokių spalvų nei varnos. Vidurinę padėtį tipiško skalėje užimantys paukščiai paprastai turi vieną ar kitą išskirtinį atributą. Pavyzdžiui, papūgos kojos yra labai tvirtos, o jos nagai kibūs, be to, plunksnos paprastai būna ryškių spalvų. Vandens paukščiai, kaip antai žąsys, antys, kormoranai ir t.t., gerai plaukioja, o kai kurie net nardo. Apžvelgus tipiškesnius paukščio kategorijos narius, lengva pastebėti, kad „paukštiškumą“ reprezentuojantys atributai, tokie kaip ‘deda kiaušinius’, ‘skraido’, ‘tupi medžiuose’ ir pan., paprastai koreliuoja vieni su kitais, t.y. būdingesnių narių atveju linkę pasirodyti kartu. Šiuo atžvilgiu galima kalbėti apie tam tikrą kategorijai būdingų atributų branduolį. Į šį faktą reikėtų atkreipti dėmesį žodynuose pateikiant panašias kategorijas žyminčių žodžių reikšmių apibrėžimus.

Dabar palyginimui imkime paukščio kategorijos periferiją sudarančius strutį ir pingviną. Matome, kad juos su prototipu sieja vos vienas kitas bendras atributas, pavyzdžiui, jie turi plunksnas, snapą, deda kiaušinius. Tačiau jie, skirtingai nei tipiški paukščiai, neskraido, nelaipioja medžių šakomis. Tačiau jie turi būdingų kitoms gyvūnų kategorijoms atributų: strutis greitai bėgioja, o pingvinas vaikšto „stačiomis“. Pagrįstai kyla klausimas, kodėl šie netipiški kategorijos atstovai vis dėlto neabejotinai laikomi paukščiais? Vadovaujantis klasikiniu požiūriu į kategorinę priklausomybę atsakyti į šį klausimą negalima.

Problema išspręsti padeda dar Liudvigo Wittgensteino (1958:66f) pasiūlyta **giminės panašumų** sąvoka, kuria jis suformulavo naują požiūrį į kategorinę priklausomybę. Atkreipęs dėmesį į žaidimais vadinamus įvairius laisvalaikio užsiėmimus, jis taikliai pastebėjo, kad sunku būtų rasti visoms šios kategorijos aprėpiamoms veiklos rūšims bendrą bruožą. Vis dėlto, nors klasikinis požiūris į kategorinę priklausomybę tam ir prieštarautų, visus šiuos sportinius ir azartinius užsiėmimus galime pavadinti bendru *žaidimo* vardu. Šį faktą paaiškina giminės panašumų principas, kurį schematiškai galima būtų pavaizduoti kaip AB, BC, CD, DE tipo narių seką. Matome, kad kiekvienas tokios sekos narys turi bent vieną bendrą elementą su kitu nariu, tačiau nei vienas elementas nėra bendras visiems nariams.

Taigi giminės panašumų principas aiškiai parodo, kodėl kognityvinės kategorijos narius draugėn buria ne tik visiems jiems bendri atributai. Strutis yra

paukštis ne tik todėl, kad kaip varna turi plunksnas ir deda kiaušinius, bet ir todėl, kad kaip ir gulbė, gandras ar gervė turi ilgą kaklą, kad kaip flamingas ar povas turi puošnias plunksnas. Tas pats pasakytina ir apie kitus periferinius kategorijos narius. Iškart pastebėsime, kad taip žvelgiant kategorijos narių apibūdinimui reikšmingais tampa ne tik vadinamieji esminiai požymiai, bet ir daugelis kitų atributų. Leksikografinėi praktikai tai yra svarbus akcentas.

Remdamasi šiuo naujuoju požiūriu į atributus, Eleonora Rosch su padėjėjais (Rosch, Mervis 1975) atliko atributų vardijimo eksperimentus su studentais ir jų pagrindu pabandė nustatyti jau anksčiau tirtų kategorijų narių išsidėstymą, arba reitingus, tipiškumo skalėje. Šis kategorijos nario reitingas priklausė nuo jo kiekybiškai vertinamų atributų bendros balų sumos. Nesigilinant į matematinės detales, balų skaičiavimo esmę galima nusakyti taip: aukščiausiu balu buvo vertinami tie atributai, kurie yra bendri visiems kategorijos nariams. Tarkime, paukščio kategorijos atveju, tokie atributai būtų: 'deda kiaušinius', 'turi snapą' ir kai kurie kiti.

Kategorijos narių padėtis tipiškumo skalėje, nustatyta suskaičiavus jiems priskiriamų atributų vertes, pasirodė esanti labai artimai tai tvarkai, kuri buvo gauta ankstesnių apklausų metu, kai būdingieji ir nebūdingieji kategorijos nariai buvo nustatomi kliaunantis vien tik intuicija. Pavyzdžiui, tipiškausi vaisiaus kategorijos atstovai apelsinas ir obuolys pasirodė beturį daugiausia bendrų (tad ir didžiausiu balų skaičiumi vertintinų) atributų su likusiais kategorijų nariais.

Apibendrinus šių eksperimentų rezultatus, apie atributų pasiskirstymą tarp kategorijų narių galima buvo pasakyti štai ką:

- 1) Kognityvinių kategorijų prototipiški nariai turi daugiausia bendrų atributų su likusiais kategorijų nariais. Šiuo atžvilgiu jie labiausiai skiriasi nuo kitų kategorijų prototipiskų narių.
- 2) Periferiniai kategorijų nariai turi nedaug bendrų atributų su kitais savo kategorijų nariais, tačiau turi keletą bendrų atributų su kaimyninių kategorijų nariais.

Jau minėtas Williamas Labovas taip pat pabandė matematiškai pagrįsti narių pasiskirstymą kognityvinės kategorijos viduje. Tik jis pasuko kiek kitu keliu. Tirdamas puodelių pavadinimų priklausomybę nuo jų pavidalo, jis kiekybinę išraišką dydžių skalėje suteikė ne tik jų aukščio (gylio) ir pločio santykiui, bet ir atributams 'kontekstas ar funkcija' ('neutralus/kavos/maisto/gėlių kontekstas'), 'medžiaga' ('stiklas/porcelianas'), 'su ašele/be ašelės'. Tuo būdu visi, su puodelio pavidalo indais

siejami atributai buvo traktuojami kaip matematiniai dydžiai. Tai leido vardo parinkimą indui (jis iš esmės reiškia priskyrimą atitinkamai kategorijai) pavaizduoti kaip šių dydžių tarpusavio santykio matematinę priklausomybę. Pradinį šių skaičiavimų atskaitos tašką paprastais žodžiais galima perteikti taip: jeigu schemoje pavaizduotas „prototipinis“ puodelis visų be išimties apklausos dalyvių pavadinamas *puodeliu*, tai reiškia, kad esant neutraliam kontekstui jo pločio /aukščio (gylio) santykis yra priimtinausias. Toliau eksperimentuojama įvairiai kaitaliojant šį santykį bei įvedant naujus kintamuosius dydžius, kaip antai kontekstą, medžiagą ir kt.

Tad matome, kad kognityvinės kategorijos narių išsidėstymą tipiškumo skalėje galima daugiau ar mažiau pagrįsti matematiškai. Vis dėlto nederėtų pamiršti, kad atributų išgavimas apklausų keliu ir jų verčių skaičiavimas tėra patogi vidinės kategorijų struktūros aprašymo priemonė. Pervertinus šį metodą, kyla pavojus sukurti perdėm logizuotą kognityvinės kategorijos modelį. O juk ji pirmiausia suprantama, kaip prototipu besiremianti mentalinė reprezentacija ir greičiausiai ne visi empiriškai surinkti atributai yra sudaromoji šios reprezentacijos dalis. Kitaip tariant, kognityvistai stengiasi taip modeliuoti kategoriją, kad ši būtų kuo artimesnė „kasdieniškam“, „natūraliam“ tikrovės objektų matymui.

Atsargiai vertinant šį atributų verčių skaičiavimą, buvo atsigręžta į pirmuosius eksperimentus, kuomet būdingieji ir nebūdingieji kognityvinių kategorijų nariai buvo nustatomi remiantis pirmine respondentų pagava, arba intuicija. Pamėginta giliau pažvelgti į šią intuiciją ir tam tikra prasme ją reabilituoti. Iš tiesų, sveika nuovoka sako, kad išvydę, tarkime, kokį laukinį gyvūną, mes juk nepuolame skaičiuoti ir vertinti jam priskiriamų atributų. Pirmiausia suvokiame jo bendrąjį pavidalą, tik paskui veikiausiai išskiriame šio pavidalo iškiliausius bruožus. Pavyzdžiui, pamatę zebra, iškart suvoksime, kad tai tam tikras arklys, o tik paskui atkreipsime dėmesį į būdinguosius jo kailio dryžius.

Su įvairių tipų namo piešiniais atlikti atpažinimo testai (Schmid 1993:121ff) patvirtino mintį, kad prototipiški kategorijų atstovai atpažįstami jau pirmosios pagavos metu. Tik antruoju etapu, mėgindami pagrįsti savo sprendimus, eksperimento dalyviai imdavo analizuoti jiems atpažinimui pateiktų namų atvaizdus, išskirdami vienai ar kitai kategorijai svarbias jų dalis. Pavyzdžiui, kotedžo atveju į akis krenta šie svarbūs jo pavidalui atributai: ‘pastatytas iš plytų ar akmens’, ‘paprasčia, bet tvirta konstrukcija’, ‘dažnai nendrių stogas’. Palyginus su kotedžu, kaimo sodybos gyvenamasis namas yra gerokai erdvesnis ir paprastai turi įvairios paskirties priestatų.

Tad remiantis panašiais eksperimentais galima būtų teigti, kad tikrovės objektų kategorizavimas, kategorijų narių tipišumo nustatymas vyksta dviem etapais: pirmiausia objektas suvokiamas kaip visuma (vadinamoji visuminė pagava, arba **holistinė percepcija**), toliau eina šios pagavos dekompozicijos etapas, kai iš bendro pavidalo išskiriamos iškilėsnės ar svarbesnės detalės.

Holistinės percepcijos samprata yra artima **geštaltui** – pagrindinei geštaltų psichologijos sąvokai. Tikrovės objektų visuminę pagavą apibūdinantys vadinamieji geštalto principai buvo suformuluoti dvidešimto amžiaus pirmojoje pusėje daugiausia tiriant linijinių piešinių ir įvairių dėmių suvokimo dėsningumus (Koffka 1935). Svarbiausi jų yra šie:

- 1) *artimumo principas*: jeigu atskirus elementus skiria nedideli tarpai, jie bus suvokiami kaip kažkuriuo būdu tarpusavyje susiję.
- 2) *panašumo principas*: tarpusavyje panašūs elementai suvokiami kaip vienas bendras segmentas.
- 3) *uždarumo principas*: objektus linkstama suvokti kaip tam tikras uždaras figūras.
- 4) *tolydumo principas*: elementai, kurių pavidalų apybraižos turi vos keletą pertrūkių, suvokiami kaip sveiki.

Kuo atskirų elementų konfigūracija yra artimesnė šiems principams, tuo aiškiau ji suvokiama kaip tam tikra darnių proporcijų figūra, arba geštaltas.

Pritaikydami geštalto sąvoką savo poreikiams, kognityvistai turėjo neišleisti iš akių to fakto, kad jų tiriamų kategorijų atstovai – gyvūnai, augalai ar žmogaus rankų darbo kūriniai – yra gerokai sudėtingesni objektai, nei psichologų tirti linijiniai piešiniai ir dėmės. Be to, nors pavidalas dažnai ir yra esminis tikrovės objektų visuminės pagavos elementas, tačiau ne vienintelis.

Atrodo, kad lemiamas vaidmuo tikrovės objekto geštalto pagavoje tenka jo sudedamosioms dalims. Pavyzdžiui, imkime individualaus namo schematinį pavidalą. Akivaizdu, kad jį sudaro sienos, langai, durys, stogas ir kaminas. Pirmą kartą pažvelgę į namo piešinį mes „nedekonstruojame“ jo į šias sudedamąsias dalis. Tačiau visuminė namo pagava pirmiausia įmanoma dėl to, kad jo dalys schemoje yra organizuotos pagal minėtus geštalto principus, būtent artimumo (visos dalys yra arti viena kitos), panašumo (vienodi langai, sienos), uždarumo (visas dalis apibrėžia bendra namo schema), tolydumo (schemos linijos be pertrūkių). Žinoma, holistinei

objekto percepcijai svarbios ir bendro pavidalo proporcijos, taip pat dažnai reikšminga jo spalva, medžiaga ir kt.

Konstatavus faktą, kad pirmoji tikrovės objektų pagava yra holistinio pobūdžio, neišvengiamai tenka atsakyti į klausimą, kodėl vieno kategorijos nario geštaltas yra prototipiškesnis nei kito. Kognityvinių kategorijų tyrėjams atsakymo į šį klausimą reikėjo ieškoti savarankiškai, nes geštaltų psichologija prototipais nesidomėjo. Problema spręsta kreipiant dėmesį į objekto geštaltą kuriančių dalių funkcijas. Pastebėta, kad ypač konkrečios paskirties daiktų atveju, jų dalių funkcijos yra reikšmingos. Pavyzdžiui, imkime kėdę. Funkciškai svarbios jos dalys yra kojos, sėdynė ir atlošas. Prototipinės kėdės atveju šios dalys turi idealiai atitikti savo paskirtį. Apibendrinus galima būtų teigti, kad kognityvinės kategorijos prototipinio nario geštaltas suponuoja jo funkciškai svarbių dalių optimalias proporcijas. Tarkime, jeigu įsivaizduojame, kad prototipinis paukštis turi gerai skraidyti, laiptoti medžių šakomis, lesti kirminus, uogas, sėklas ir t.t., tai atitinkamos jo kūno dalys, kaip antai sparnai, kojos, nagai, snapas, korpusas, turi būti tinkamos formos ir optimalių proporcijų.

Ši kognityvinės lingvistikos atstovų palaikoma prototipinio geštalto samprata leksikografijai turėjo ir praktinių padarinių. Pagal ją daugelio daiktų ir organizmų prototipinius geštaltus galima suvokti kaip iki funkciškai svarbių dalių redukuotas schemas. Pastaruoju metu žodynuose (ypač angliškuose) greta žodžių apibrėžimų vis dažniau pateikiami ir supaprastinti jais žymimų objektų (faktiškai, kategorijų) piešiniai. Pastebėta, kad tokios prototipinį geštaltą atitinkančios schemas padeda greičiau atpažinti žodžiais žymimų kategorijų atstovus (Stein 1991; Lipka 1995). Vis dėlto ne visada šie daugiau ar mažiau redukuoti piešiniai padeda spręsti leksikografijai tokį svarbų identifikacijos uždavinį. Savaimė suprantama, kad iliustracijos nepadeda suvokti abstrakčių kategorijų. Tačiau nereti ir tie atvejai, kai ir konkrečių objektų piešiniais negalima perteikti visos jų reprezentuojamų kategorijų esmės. Išties kai kurių kategorijų prototipinio geštalto svarbią dalį sudaro lytėjimo, uoslės, skonio, klausos arba emocinės prigimties (pvz., jaukumas, švelnumas ir pan.) atributai. Tokius geštaltus perteikti vizualinėmis priemonėmis sunku. Pavyzdžiui, ar įmanoma paprastu piešiniu perteikti anglų alinės (angl. *pub*) ar lietuvių kūčių atmosferą? Tą padaryti galėtų pamėginti nebent talentingas dailininkas ar fotografas.

Žinios apie žodžiais žymimų kategorijų vidinę sandarą galėtų pagelbėti leksikografui optimizuoti reikšmių apibrėžimus bei ekonomiškiau organizuoti žodyno straipsnius. Imkime, pavyzdžiui, mums jau pažįstamą paukščio kategoriją. Tokie

žodžiai kaip *paukštis šuo, katė, arklys, gėlė, automobilis, kėdė, stalas*, ir pan., žymi vadinamąsias bazinio lygmens kategorijas, kurių išskirtinis bruožas, palyginus su aukštesnio ir žemesnio lygmens kategorijomis, yra gerai išvystyta jų prototipinė struktūra. Tai reiškia, kad tokios kategorijos prototipinis narys „pritraukia“ daugiausiai tai kategorijai būdingų koreliuotų atributų, o tai leidžia kategorijai turėti lengvai suvokiamą, įsimintiną geštalą ir tuo būdu maksimaliai skirtis nuo kitų (bazinio lygmens) kategorijų. Taigi žodynuose apibrėžiant žodį *paukštis*, be abejonės, reikėtų orientuotis į jo prototipinį geštalą, kurį artimiausiai įkūnija varna, žvirblis, strazdas ar pan. Tokio apibrėžimo pamatą neišvengiamai sudarytų šie būdingi paukščio atributai: ‘turi du sparnus ir dvi kojas’, ‘turi plunksnas’, ‘turi snapą’, ‘skraido’, ‘deda kiaušinius’. Logiška būtų manyti, kad artimų prototipui paukščių pavadinimų apibrėžimai tuomet neišvengiamai būtų lakoniški, kadangi daugumas jiems būdingų atributų jau būtų pažymėti apibrėžiant paukščio kategoriją. Čia beliktų išskelti vieną ar kitą specifinį šių kategorijų atstovų atributą, kaip antai žvirbliui – ‘pilkai rudos spalvos’, ‘čirpia’, ‘gyvena miestuose ir prie sodybų’; liepsnelei – ‘geltonai rusva krūtine’ ir pan. Ir atvirkščiai, apibrėžiant žodžius, žyminčius atokiau nuo prototipo esančias paukščių rūšis, derėtų pateikti išsamesnį specifinių, ypač giminės panašumus atspindinčių, atributų sąrašą. Pavyzdžiui, žodžių *kalakutas, žąsis* apibrėžimuose būtina pažymėti, kad šie stambūs naminiai paukščiai ūkiuose daugiausia auginami mėšai (Amerikos anglų k. žodyne neišvengiamai tektų paminėti, kad keptas kalakutas – tradicinis Padėkos Dienos patiekalas!). Apibrėžiant žodį *gulbė* derėtų išskirti ilgą, grakštų šių vandens paukščių kaklą (panašus atributas priskirtinas ir gandrui, gervei, flamingui), puošnias plunksnas (jas turi ir strutis, flamingas, povas, papūga).

Kaip žinome, žodynuose žodžių semantinės savybės atskleidžiamos ne tik apibrėžimais, bet ir jų vartoseną iliustruojančiais pasakymais. Tokių pasakymų predikatai (iš dalies ir jų valentiniai partneriai) patvirtina iš atminties kategorijos bei jų nariams priskiriamus atributus arba gali išskelti ir naujų, šiems būdingų arba ir visiškai nelauktų, atributų. Pavyzdžiui, žodžio *paukštis* vartoseną iliustruojančiuose pasakymuose labai tikėtini šie predikatai: *skraido, skrenda, lesa, tupi (medžiuose), deda (kiaušinius), peri, suka (lizdus)* ir pan. Jie visiškai dera prie šio žodžio apibrėžime iškeltinų atributų (pvz., predikatas *lesa* patvirtina atributą ‘turi snapą’). Tačiau žodynuose iliustruojant šios kategorijos atstovus žyminčių žodžių vartoseną tikėtini ir kiti predikatai. Juk žinome, kad žąsis *gano*, kalakutai ir žąsys *kepamos*,

antys *plaukioja*, ir *nardo*, gandrai *braido*, *varlinėja*, varnėnai *švilpauja*, strazdai *gieda* ir t.t. Praktinės paskirties žodynuose, kur žodžių vartoseną paprastai ne itin gausiai iliustruojama, šiuo požiūriu galima gana darniai reprezentuoti žodžių semantiką: tiesiog reikėtų parinkti tokius iliustracinius pasakymus, kurie daugmaž patvirtintų žodžių apibrėžimuose iškeltą atributų sąrašą.

Nesunku suprasti, kodėl prototipinę kategorijos narių eilę pagrindžiantys atributai (paprastai nustatomi apklausų būdu, taigi, faktiškai, iš atminties) dera prie tų atributų, kurie gali būti abstrahuoti iš apibrėžiamam žodžiui būdingos leksinės aplinkos. Kategorijos prototipą atitinkanti leksinė realizacija reprezentuoja kitą kognityvinę sąvoką – kontekstą, kurį šiuo atveju reikėtų laikyti neutraliu. Kol analizuojamą kategoriją įsivaizduojame tik šiame neutraliame kontekste, tol jos narių padėtis tipiško skalėje, tad ir šiems priskiriami atributai, išlieka fiksuoti. Suprantama, kad tokia padėtis leksikografui keltų mažiausiai rūpesčių.

Padėtis komplikuojasi, kai didesnės apimties leksikografiniuose veikaluose dėl vienu ar kitu priežasčių stengiamasi pateikti kuo daugiau iliustracinių pasakymų. Taip, pavyzdžiui, buvo elgiamasi akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne*, į kurio tomus įvairiopi pasakymai buvo įtraukiami vadovaujantis ne tik semantiniiais sumetimais. Taip įvedami nauji, dažnai netikėti, kontekstai gali pakoreguoti žodžiais žymimų kategorijų narių padėtį tipiško skalėje, taip pat į pirmą vietą iškelti tuos atributus, kurie šiaip atrodo periferiniai. Dėl to kalbamame žodyne ne vienu atveju išryškėjo tam tikras neatitikimas tarp apibrėžimuose iškeltų ir pasakymų kontekstais reprezentuojamų kategorinių atributų. Šis skirtumas gali dar padidėti dėl tokio tipo žodynų metodologinės priklausomybės nuo surinktos medžiagos, kuri ne visuomet gali būti adekvati mūsų įsivaizdavimui (arba kognityvinei patirčiai) apie vieną ar kitą kategorijos atstovą. Tarkime, *Lietuvių kalbos žodyno* straipsnyje **paukštis** (Kruopas 1973) pateikiama nemažai tautosakos ar poezijos pasakymų, kuriuose paukštis pirmiausia traktuojamas kaip estetinį pasigėrėjimą teikiantis giesmininkas. Taip pat čia santykinai nemenkas kiekis pasakymų, parodančių paukštį ir kaip medžioklės laimikį. Akivaizdu, kad šiais kontekstais pabrėžiami atributai remia kitus, nei apklausų metu pirmiausia į galvą ateinantį, paukščio prototipinius geštaltus ir kitas šiuos įkūnijančias konkrečias paukščių rūšis.

Kognityvistai seniai tiria kategorijų vidinės struktūros priklausomybę nuo konteksto. Laikydami nuostatos, kad **kontekstas** irgi esąs mentalinis

fenomenas, jie apibrėžia jį kaip tam tikrą konceptų, arba kategorijų, sąveiką. Kontekstas tokiu būdu atliepiąs atitinkamą tikrovės **situaciją**, kurią sukuria reali objektų sąveika. Buvo pastebėta, kad naujas kontekstas gali ne tik nulemti naujo kategorijos prototipo pasitrinkimą, bet neretai ir kitų kategorijos narių persigrupavimą tipiškumo skalėje. Pavyzdžiui, imkime sakinį:

Policininkai su šunimis išsirikiavo prieš riaušinininkus.

Šiame kontekste pirmiausia į galvą ateinančios, tad ir tipiškiausios šunų veislės, regis, yra vokiškieji aviganiai ir rotveileriai. Tikėtina, kad panašioms veiksmams policija gali panaudoti ir kai kurias kitas tarnybinių ar net kovinių šunų veisles. Jų atstovai, suprantama, šiuokart užimtų padėtį arčiau prototipo. Tačiau medžioklinius ar dekoratyvinius šunis kalbamas kontekstas nustumia į tipiškumo skalės pakraštį. O juk būtent medžioklei išvestos šunų veislės – retriervieriai ar seteriai, – esant neutraliam kontekstui, Didžiojoje Britanijoje ir kai kuriose kitose Vakarų Europos šalyse laikomi „šuniškumo“ įsikūnijimu. Racionaliai šią kategorijos prototipo kaitą galima būtų paaiškinti tuo, kad, įvedus naują kontekstą, svarbūs tampa visai kiti nei anksčiau atributai. Pavyzdžiui, prototipinį šunį apibūdinantys atributai ‘vizgina uodegą, kai patenkintas’, ‘nemėgsta kačių’, ‘loja’, medžioklės kontekste praranda savo aktualumą. Čia svorį įgyja tokie kategoriniai atributai, kaip antai ‘turi gerą uoslę’, ‘seka kraujo pėdsaku’, ‘greitai bėga’ (medžioklei laukuose), nurodo šauliui, kur slepiasi gyvūnas (nutilksta)’, ‘atneša nušautą laimikį’ ir pan.

Kalbos sakiniu realizuojama kelių konceptų sąveikos kognityvinė reprezentacija, arba kontekstas, nėra izoliuota mentalinė patirtis. Asociatyviai ši patirtis yra susijusi su atitinkamos srities mūsų atmintyje saugomomis žiniomis. Kitaip tariant, kalbėjimo metu manifestuojami kontekstai atmintyje gali aktualizuoti kitus susijusius kontekstus. Galima sakyti, kad kiekvienam kasdienio gyvenimo reiškiniui mūsų kognityvinė patirtis turi parengusi didesnę ar mažesnę rinkinį persipinančių kontekstų. Tad kognityvinė kategorija priklauso ne tik nuo betarpiško, pasakymu nurodomo konteksto, bet ir nuo viso pluošto epistemiškai susijusių kontekstų. Visoms šioms tam tikros žinių srities, ar lauko, kognityvinėms reprezentacijoms įvardyti dažnai vartojamas **kognityvinio modelio** terminas. Kategorizuodami tikrovės objektus bei reiškinius, mes visada remiamės kuriuo nors vienu ar keliais atmintyje jau esančiais kognityviniais modeliais. Kadangi kategorizavimas yra neatsiejamas nuo įvardijimo proceso, tai ir kalbėjimo metu

vartojamiems žodžiams suprasti reikalingas ne tik kontekstas, bet ir atitinkamas kognityvinis modelis arba keli tokie modeliai. Pavyzdžiui, sakiniu *Berniukas su kastuvėliu ir kibirėliu statė smėlio pilį* manifestuojama kognityvinė reprezentacija nurodo iškart į du ją pagrindžiančius kognityvinius modelius, kuriuos galėtume pažymėti taip: smėlio dėžėje ir paplūdimyje. Panagrinėkime pastarąjį kognityvinį modelį. Mėgindami įsivaizduoti, kokius kontekstus dar galėtų jis aprėpti, pirmoje vietoje greičiausiai nurodytume šiuos:

- 1) *kontekstas* ‘maudymasis’ (žmonės, jūra, bangos; plaukioti, nardyti).
- 2) *kontekstas* ‘deginimasis’ (žmonės, saulė, smėlis, kopos, patiesalas, skėtis, akiniai nuo saulės; gulėti, užmigti, nusvilti).
- 3) *kontekstas* ‘pasivaikščiojimas jūros krantu’ (žmonės, smėlis, bangų mūša, kriauklės, gintarai, akmenukai; eiti, kalbėtis, rinkti) ir .t.t.

Iš šio pavyzdžio taip pat nesunku suprasti, kad visų kalbamo modelio aprėpiamų kontekstų ir jų daugiariopų kalbinių realizacijų mes ir neišvardytume. Vadinas, galime padaryti išvadą, kad principinis kognityvinio modelio bruožas yra jo atvirumas. Norint jį aprašyti, tenka rinktis tik būdingesnius kontekstus. Galiausiai svarbu pažymėti, kad ir patys kognityviniai modeliai tarpusavyje yra susiję įvairiopais ryšiais. Tarkime, nesunku įsivaizduoti, kad kognityvinis modelis žūklė yra susijęs su daugeliu kitų modelių, kaip antai atostogos, savaitgalis, automobiliai, valtys, žvejybos įranga, oras, upė (ežeras), žuvis ir kt., o šie taip pat tarpusavyje įvairiai susiję.

Tam tikras žinių sritis nušviečiantys kognityviniai modeliai iš esmės yra mūsų pažintinė patirtis, o ši, kaip žinia, yra psichologinės prigimties, t.y. individuali. Todėl bet koks mėginimas aprašyti šiuos modelius neišvengia idealizacijos. Kitaip tariant, kognityvinių modelių aprašai remiasi prielaida, kad daugelio žmonių tam tikros srities žinios yra daugmaž vienodos. Tiesa yra ta, kad kognityviniai modeliai nėra universalūs. Tačiau jie priklauso nuo aplinkos, kurioje individas bręsta, įgyja išsilavinimą, gyvena. Socialinė ir kultūrinė aplinka pagrindžia tų situacijų, su kuriomis jis kasdieną susiduria, interpretaciją ir formuoja jo kognityvinę patirtį. Šios patirties struktūrą sudarantys kognityviniai modeliai yra bendri tam tikrai etninei ar socialinei grupei. Šiam kognityvinio modelio kolektyviškumui pabrėžti išivestas **kultūrinio modelio** terminas. Nereikėtų ir aiškinti, kad kognityvinis ir kultūrinis modeliai tėra tos pačios monetos dvi pusės.

Kadangi kognityvinė žmonių patirtis yra tiesiog smelkte persmelkta kultūrinės specifikos, tai galiausiai ir kategorijos bei prototipinė jų struktūra skirtingų etninių ar socialinių grupių atstovų suvokiamos nevienodai. Be vargo rastume daugybę tų liudijančių faktų. Pateiksime tik vieną pavyzdį. Prisiminkime jau minėtą šuns kategoriją. Nesunku įsivaizduoti, kad šunis į roges kinkančiam šiaurės gyventojui eskimui šio gyvūno prototipas bus visai kitas nei Alpių piemeniui. Vidutinis lietuvis paklaustas išvardytų vos kelis šuns kategorijos narius (greičiausiai būtų paminėti aviganis(vilkinis šuo), skalikas, kurtas ir dar vienas kitas). Kur kas daugiau jų nurodytų senas šunų veisimo tradicijas turinčių šalių, pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos, Vokietijos, Prancūzijos, gyventojai. Nenuostabu, kad anglų, vokiečių ar prancūzų kalbose ši bazinio lygmens kategorija yra skaitlingiau reprezentuota, o jos prototipinė struktūra yra geriau išsidiferencijavusi.

Kultūrinius modelius tiria giminingas kognityvinei lingvistikai mokslas – etnolingvistika. Ypač daug šioje srityje yra nuveikę artimiausi mūsų kaimynai lenkai. Plačiai yra žinoma dar septintajame dešimtmetyje susiformavusi vadinamoji Liublino mokykla, mat šios srities darbų centru yra tapęs Liublino universitetas. Darbų vadovas ir koordinatorius yra prof. J. Bartminskis. J. Bartminskio ir jo kolegų pagrindinis tikslas – parengti liaudies stereotipų ir simbolių žodyną. Pagrindinis žodyno rengėjų tikslas – remiantis daugiausia kalbos faktais rekonstruoti tradicinį liaudies pasaulėvaizdį. Mat kalba, pasak jų, ne tik sukaupianti kultūros esminius požymius, jos išteklių inventorių, bet ir pateikianti būdingus tai kultūrai daiktų kategorizavimo būdus bei vertybių sistemą. Tikėjimai ir papročiai taip pat esą išskaitomi iš kalbos ir per kalbą. Kalbamame žodyne ne tik yra fiksuojami etnolingvistinių tyrimų rezultatai, bet jo rengimas stimuliuoja šios krypties problematikos plėtotę. Pavyzdžiui, atkreipus dėmesį į kalbos aksiologiją, ypač buvo išplėtotas **stereotipo** sąvoka. Plačiai suprantant stereotipą, jis apibrėžtinas kaip socialiai ar kultūriškai determinuota kognityvinė daikto ar reiškinių schema, kuriai imanentiškai būdingos tam tikros vertinamosios intencijos. Stereotipinis mąstymas daugiau ar mažiau atsispindi ir kalboje. Kalbiniai stereotipai gali būti išskaitomi iš būdingų pasakymų ar šiaip iš pastovesnių semantinių junginių ir išreiškiami atitinkamais predikatiniais teiginiais, tokiais kaip: *motina yra rūpestinga ir kantri; šuo yra ištikimas sargas; senmergė yra nenuoširdi ir pagiežinga; dzūkas yra geraširdis ir linksmas; vokiečiai yra tvarkingas ir pareigingas; estas yra pasipūtęs savimyla* ir t.t.

Nesunku numatyti, kad taip kontekstų analizės keliu išskiriami daiktų ar reiškinių stereotipiniai požymiai galėtų gerokai praturtinti juos žyminčių žodžių reikšmių apibrėžimus žodynuose bei tokiu būdu paaiškinti jų asiologinius aspektus.

Esminis kultūrinių modelių bruožas, ypač jeigu juos lyginsime su atitinkamų mokslo ir technikos sričių žiniomis, yra tam tikras jų „naivumas“. Dažnai šie kultūriniai modeliai, palyginus juos su patikrintais faktais ir logika grindžiamais moksliniais modeliais, yra netgi klaidinantys. Suprantama, kad šie „naivūs“ kultūriniai modeliai dažniausiai remiasi neformaliais kasdieniais pastebėjimais, tradiciniais tikėjimais ir netgi prietarais. Tačiau klaidinga būtų jiems taikyti mokslo pažangą užtikrinančias griežtas verifikavimo ar falsifikavimo procedūras. Nes kultūrinių modelių paskirtis yra ne padėti mums suvokti tiesą apie pasaulį, bet tiesiog pagelbėti orientuotis jo kasdienybėje. Tad kol šie modeliai, kad ir „naivūs“, padeda mums gyvenime daryti teisingus sprendimus, tol jų egzistavimas mūsų sąmonėje, lygiai kaip ir atitinkamų frazių vartojimas mūsų kalboje yra visiškai pateisinami. Juk mūsų gyvenimas nepablogės, jeigu toliau sakysime (ir laikysime), kad puodas, paleistas iš rankų, krenta žemyn dėl savo svorio, užuot kaip fizikai tvirtinę, kad du tam tikros masės kūnai – puodas ir Žemė – traukia vienas kitą ir šios traukos veikiami vienas prie kito artėja. Laukuose dirbantis samdinys žino, kad kai saulė pasislėps už kalvos, jam bus laikas vakarienės, ir nesuka sau galvos, dėl to, ar Žemė sukasi apie Saulę, ar Saulė apie Žemę (jo akys juk rodo, kad greičiau įtikimesnis būtų pastarasis variantas). Kasdienei sąmonei atrodo, kad vakaras ateina todėl, kad sutemsta, o sutemsta todėl, kad saulė pasislepia už miško ar nusileidžia į jūrą, o ne dėl to, kad Žemė sukasi apie savo ašį. Žmogui, laikančiam šunį, visai priimtina manyti, kad jo augintinis yra geriausias jo draugas. Kai šuo vizgina uodegą, žmogus supranta, kad jis džiaugiasi, yra patenkintas, o kai šuo urzgia, vadinasi, jis pyksta. Zoologas paaiškintų, kad mokslo požiūriu gyvulio emocijas apibūdinti žmogiškų jausmų terminais yra netikslu. Pavyzdžiui, nustatyta, kad šunys prisiriša prie šeimininko ne iš draugiškumo ar ištikimybės, o todėl, kad jame atpažįsta „gaujos vadą“, kuriam jo šuniškas instinktas liepia besąlygiškai paklusti. Todėl, kalbant apie šunis, žodžius *draugas*, *ištikimas*, *džiaugiasi*, *pyksta* (plg. perspėjimą *Atsargiai, piktas šuo!*) ir pan., griežtai imant derėtų vartoti tik sąlygiškai, o rašte žymėti kabutėmis. Tačiau taip nedarome. Jeigu tokia simboliška šuns reakcijų bei instinktų interpretacija šeimininkui padeda bendrauti su savo augintiniu, jina visiškai priimtina. Ir tai nėra tik pasirinkimo dalykas. Šis plačiai paplitęs šuo – žmogaus draugas kultūrinis modelis mūsų yra

paveldėtas iš seno.

Savaime suprantama, kad šie kasdienę patirtį interpretuojantys kultūrinių modelių aspektai atsispindi ir kalboje, ypač jos leksikoje. Todėl rengiant žodynus nereikėtų vengti jais pasinaudoti. Vienas pagrindinių leksikografinio apibrėžimo uždavinių yra padėti žodyno skaitytojui atpažinti žodžiais žymimų kategorijų atstovus tikrovėje. Pavyzdžiui, visu svarbumu ši identifikacijos problema iškyla, kai žodynuose tenka apibrėžti įvairias augalų bei gyvūnų rūšis žyminčius žodžius. Jeigu iš kultūrinių modelių paimti atributai padeda išspręsti šią problemą, tai jų įtraukimas į leksikografinius apibrėžimus yra visiškai pateisinamas, nesvarbu, kad mokslo požiūriu jie nėra esminiai (diferenciniai) rūšies požymiai. Tarkime, apibrėžiant paukščio kategoriją, visiškai priimtina paminėti atributą 'deda kiaušinius', nors zoologas pasakytų, kad tai nėra išskirtinis paukščio požymis, nes juk kiaušinius deda ir driežai, vėžliai, krokodilai bei gyvatės (tiesa, ne visos). Išties, laikantis tradicinio požiūrio, pagal kurį į žodžių apibrėžimus buvo įtraukiami tik aristoteliškąją būtinumo ir pakankamumo sąlygą tenkinantys denotato požymiai, kalbamąjį kategorinį paukščio atributą ko gero reikėtų atmesti. Tačiau kognityvinė logika neprieštaruoja, kad į apibrėžimus būtų įtraukti ir kiti išskilesni iš kasdienės praktikos mums gerai pažįstami augalų ar gyvūnų požymiai, kurie mokslo klasifikacijai nėra reikšmingi, ar net klaidinantys. Vadovaujantis ta pačia logika į leksinius apibrėžimus neretai pravartu įtraukti ir kai kuriuos tikėjimų ar net prietarų elementus. Pavyzdžiui, apibrėžiant žodį *gandras* visai priimtina būtų kažkuriuo būdu paminėti, kad Vakarų Europos šalyse sakoma, jog šis paukštis atneša vaikus. Ir atvirksčiai, mokslinės klasifikacijos elementai apibrėžimuose identifikacijos požiūriu dažnai būna neefektyvūs (gerą tokio neefektyvaus apibrėžimo pavyzdį randame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (Keinys 2000) str. **paukštis**, kur šis gyvūnas apibūdinamas kaip „plunksnuotas, ppr. skraidantis stuburinis gyvūnas“, – išretinta mano, R.M.). Paprastam žmogui nedaug ką teduoda informacija, kad, pavyzdžiui, žvirblis yra kikilių šeimos atstovas, o žvirgždė – lūpažiedžių šeimos augalas. Tad rūšies, genties, šeimos ir pan. nuorodos geriau tiktų enciklopediniams žinyams nei bendrinės leksikos aprašams. Taip pat čia geriau derėtų ir lotyniškoji nomenklatūra. Deja, pavarčius *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* įvairius leidimus matyti, kad iš esmės čia laikomasi tradicinės nuostatos. Nors, palyginus ankstesnius leidimus su vėlesniaisiais, pastaruosiuose galima regėti ir naujesnio leksikografinio mąstymo ženklų. Plg. straipsnio **strazdas** apibrėžimus 1972

m. ir 2000 m. šio žodyno leidimuose (atitinkamai 2-asis ir 4-asis leidimai, arba DLKŽ² ir DLKŽ⁴):

DLKŽ² – ‘toks giesmininkų šeimos paukštis (*Turdus*)’.

DLKŽ⁴ – ‘miškų ir krūmų paukštis ilgoka uodega (*Turdus*)’.

Panašiai ir str. **gandras**:

DLKŽ² – ‘ilgomis kojomis, stambus paukštis (*Ciconia*)’.

DLKŽ⁴ – ‘stambus paukštis ilgomis kojomis, ilgu kaklu ir snapu (*Ciconia*)’.

Ateityje žodynų rengėjai galėtų dar drąsiau žengti šia linkme. Tarkime apibrėžiant tą patį žodį *gandras*, galima būtų daugiau remtis mūsų kraštams įprastesnio baltojo gandro (*Ciconia ciconia*) bendruoju vaizdu (geštaltu) ir nurodyti būtent jam būdingus atributus. Mat, nors Lietuvoje peri ir juodasis gandras (*Ciconia nigra*), šis viešumos vengiantis paukštis šalies gyventojams yra mažiau pažįstamas. Tad kalbamo žodžio apibrėžimas galėtų būti ir toks: ‘stambus paukštis ilgomis rausvomis kojomis, ilgu rausvu snapu, baltomis plunksnomis (sparnų galai juodi); ieškodamas maisto braido po (pelkėtas) pievas ir balas; lizdus dažnai krauna ant namų stogų ar sodybų medžiuose (kur paprastai žmonės jiems įkelia pagrindą – vežimo ratą, akėčias ar kt.). Tradiciškai sakoma, kad atneša naujagimius’. Toliau eitų iliustraciniai pavyzdžiai su predikatais *varlinėja*, *stypčioja*, *gagena*, *kleketuoja* ir pan. Nesunku pastebėti, kad toks gandro kategorijos apibrėžimas turi tam tikrą regioninį prieskonį. Tačiau dėl to pernelyg jaudintis nereikėtų: juk orientuojamasi į geriausiai pažįstamą prototipinį paukštį. Tuo požiūriu galėtume palyginti žodžių *varna* ir *crow* apibrėžimus lietuviškuose ir angliškuose žodynuose. Matysime, kad lietuviams varna pirmiausia pilkomis ir juodomis plunksnomis paukštis (*Corvus cornix*), tuo tarpu anglams prototipinė varna yra žvilgančiomis juodomis plunksnomis, taigi, čia orientuojamasi į kitą šios šeimos paukščių atmainą – *Corvus corone*), kuri Vakarų Europoje yra įprastesnė.

Baigiant straipsnį, keletą žodžių norėtusi tarti apie vieną kognityvinio mokslo įkvėptą šiuolaikinį projektą – mėginimą kompiuterinės lingvistikos priemonėmis aprašyti anglų k. kognityvinius modelius. Šiame netradiciniame leksikografiniame projekte užsimota ne tik parodyti semantines žodžio galimybes, bet ir gramatinį jo elgesį sakinyje (iš esmės turimas omenyje valentinių žodžio savybių atskleidimas). Šis darbas remiasi jau minėta kognityvine prielaida, kad kiekvienas

leksinis vienetas kalbėjimo metu sužadina vieną ar kelis kognityvinius modelius, kurių rėmuose jis ir yra interpretuotinas. Neatsitiktinai kognityvinio modelio techniniu atitikmeniu projekto autoriai pasirinko terminą **rėmas** (angl. *frame*). Pagrindinis uždavinys, kurį jie sau kelia, ir būtų formaliomis priemonėmis aprašyti visų kalboje įmanomų kognityvinių modelių, arba rėmų struktūrą. Faktiškai tai reiškia, kad, remiantis iš tekstynų imtais autentiškais pasakymais reikia nustatyti semantinę rėmų apimtį ir įvardyti jų elementus. Kita vertus, gramatinis šio darbo aspektas remiasi prielaida, kad kognityviniai modeliai lemia predikato argumentų (valentinių partnerių) struktūrą. Todėl kitas svarbus projekto vykdytojams išskylantis uždavinys – formaliomis priemonėmis parodyti šį kognityvinių ir sintaksinių modelių ryšį, kartu visą aprašą siejant su tekstynų duomenų bazėmis.

Būtų pravartu bent trumpai susipažinti su semantinio rėmo samprata, kuria kalbame projekte vadovaujamasi. Dėl techninių sumetimų sąmoningai atsiribodami nuo semantinių rėmų (toliau – tiesiog rėmų) kognityvinio statuso vertinimo, projekto autoriai juos apibrėžia kaip schematinę tam tikros srities situacijų, o tiksliau – kontekstų, reprezentaciją, kuri aprėpia įvairius kontekstų dalyvius, arba konceptualiuosius vaidmenis. Pastaruosius sutarta vadinti **rėmų elementais**. Taigi kiekvieną rėmą sudaro tam tikras elementų rinkinys ir suponuojama vienokia ar kitokia jų sąveika, kurią sutarta vadinti techniniu **scenos** terminu. Suprantama, kad kalboje rėmų elementai realizuojami atitinkamais leksiniais vienetais, o scenos – tam tikrais sintaksiniais modeliais.

Literatūroje dažnai aptariami, tad jau tapę chrestomatiniiais, **komercinio sandėrio** ir **sveikatos** rėmai. Vaizdumo dėlei panagrinėkime pirmojo, paprastesnio, struktūrą. Nesunku nustatyti, kad komercinio sandėrio rėmą sudaro keturi elementai {pirkėjas, pardavėjas, užmokestis, prekės} ir dvi tipiškos scenos {pirkėjas gauna prekes, pardavėjas gauna užmokestį}.

Svarbu pastebėti, kad dažnai tos pačios semantinės srities rėmai tarpusavyje yra susiję hiponimijos santykiais, t.y. vienas iš kito yra išvedami. Pavyzdžiui, akivaizdu, kad **nekilnojamojo turto sandėrio** rėmas yra išvedami iš **komercinio sandėrio** rėmo, o šis iš dar bendresnio – **mainų** rėmo. Plg. šiuo požiūriu du pasakymus:

1. *Jonas pirko obuolį iš Petro už penkiasdešimt centų.*
2. *Marytė gavo obuolį iš Jono mainais už bučinį.*

Taip pat nesunku nuspėti, kad esama pasakymų, kuriuose žodžiai nurodo iškart į kelis rėmus, kitaip tariant, tas pats pasakymo žodis gali būti interpretuojamas iš skirtingų rėmų perspektyvos. Pavyzdžiui, imkime pasakymą:

Jono brolis už paveldėtos žemės dalį įsigijo namą.

Priklausomai nuo aplinkybių, jį galėtume interpretuoti ir **komercinio sandėrio** ir **nekilnojamojo turto sandėrio** rėmuose. Atitinkamai leksinis junginys *paveldėtos žemės dalis* atstovautų elementams užmokestis arba užstatas. Tačiau šis žodžių junginys taip pat nurodo ir į **paveldo** rėmą, kuriame *Jono brolis* interpretuotinas jau ne kaip pirkėjas, bet kaip vienas iš teisių į turtą perėmėjų, arba paveldėtojas. Tad vienas iš aptariamo projekto tikslų ir būtų atskleisti ir formaliai aprašyti sudėtingą rėmų ir jų elementų tarpusavio sąsajų tinklą.

Sunku būtų pervertinti rengiamo projekto reikšmę leksikografijos perspektyvai. Pirmiausia pastebėsime, kad išsamus semantinis vieno rėmo aprėpiamų konceptualiųjų vaidmenų ir jų tarpusavio sąveikos aprašas padės suderinti leksikografinio apibrėžimo, linkusio fiksuoti svarbesnius prototipinius atributus, statiką su iliustracinių pavyzdžių, įvedančių vis naujus kontekstus, dinamika. Anksčiau užsiminėme, kad apibrėžimo ir iliustracinių pavyzdžių semantikos neadekvatumą lemia kognityvinės priežastys, ir kad ši problema ypač paaštrėja, kai į žodyną dėl vieno ar kitų priežasčių įtraukiama daug pasakymų.

Apskritai paėmus, ne per drąsu būtų teigti, kad ateityje kiekvieno rimtesnio anglų k. žodynas rengimas bus pradedamas nuo šio semantinio rėmų aprašo teikiamų duomenų analizės. Galima tik pavydėti tam žodynininkui, kuris pradėdamas darbą prieš akis jau turės antraštinių žodžių gramatinę bei junglumo charakteristikas ir remdamasis rėmų semantika galės automatiškai iš tekstyno atsirinkti tinkamus iliustracijai pavyzdžius. Kadangi tokie darbai reikalauja nemenkų intelektualinių ir finansinių resursų, tai bent artimiausiu metu sunku būtų tikėtis, kad panašus projektas bus įgyvendinamas ir Lietuvoje. Tačiau guodžia tas faktas, kad daugelis bendram žmonijos kultūros paveldui atstovaujančių kognityvinių modelių įvairiose kalbinėse bendruomenėse yra panašūs arba bent jau palyginami, todėl ir lietuvių leksikografai kognityvinių orientyrų bei naudingos semantinės informacijos savo darbams galės rasti ir angliškame rėmų tinklo apraše.

Literatūra

Berlin, B., Kay, P. 1969: *Basic color terms. Their universality and evolution*,

- Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Gudavičius, A. 2000: *Etnolingvistika*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- Heider, E. 1971: "Focal" color areas and the development of color names. *Developmental psychology* 4, 447-455.
- Heider, E. 1972: Universals in color naming and memory. *Journal of experimental psychology* 93, 10-20.
- Heider E., Keith, G. 1970: *The Dagum Dani: A Papuan culture in the highlands of West New Guinea*, Chicago: Aldine.
- Herskovits, A. 1986: *Language and Spatial Cognition: An Interdisciplinary Study of the Prepositions in English*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Keinys St., red., 2000: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Koffka, K. 1935: *Principles of gestalt psychology*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Kruopas, J., red., 1972: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mintis.
- Kruopas, J., red., 1973: *Lietuvių kalbos žodynas* 9, Vilnius: Mintis.
- Labov, W. 1973: The boundaries of words and their meaning. In: Bailey, Ch-J., Shuy, R., eds., *New ways of analyzing variation in English*, Washington D.C.: Georgetown University Press.
- 1978: Denotational structure. In: Farkas, D., Jakobsen, W., Todrys, K., eds., *Papers from the Parasession on the lexicon*, Chicago: Chicago Linguistics Society, 220-260.
- Lipka, L. 1995: Lexicology and lexicography: Poor relations, competition, or co-operation? In: Dirven, R., Vamparys, J., eds., *Current approaches to the lexicon. A selection of papers presented at the 18th LAUD Symposium*, Duisburg March 1993. Frankfurt/Main: Peter Lang, 381-403.
- Malesa, K. 2003: Some preliminary remarks on spatial distinctions in Lithuanian. *Acta Linguistica Lithuanica* 48, 59-70.
- McArthur, T. 1981: *Longman lexicon of contemporary English*, London: Longman.
- Pearsall, J., ed., 1998: *The New Oxford Dictionary of English*, Oxford: Oxford University Press.
- Rosch, E. 1973: On the internal structure of perceptual and semantic categories. In: Moore, T., ed., *Cognitive development and the acquisition of language*, New York, San Francisco, London: Academic Press, 111-144.
- Rosch, E. 1975: Cognitive representations of semantic categories. *Journal of experimental psychology, general* 104, 193-233.

- Rosch, E., Mervis, C. 1975: Family resemblances: studies in the internal structure of categories. *Cognitive psychology* 7, 573-605.
- Schmid, H.–J. 1993: *Cottage and Co., idea, start vs. begin. Die Kategorisierung als Grundprinzip einer differenzierten Bedeutungsbeschreibung*, Tübingen: Niemeyer.
- Stein, G. 1991: Illustrations in dictionaries. *International journal of lexicography* 4, 99-127.
- Talmy, L. 1983: How language structures space. In: Pick H., Acredolo, L., eds., *Spatial Orientation: Theory, Research and Application*, New York: Plenum Press.
- Ungerer, F., Schmidt, H.–J. *An Introduction to Cognitive Linguistics*, London: Longman.
- Wierzbicka, A. 1990: The meaning of color terms: semantics, culture, and cognition. *Cognitive linguistics* 1, 99-150.
- Wittgenstein, L. 1958: *Philosophical investigations*, Oxford: Blackwell.

Straipsnis įteiktas Lietuvių kalbos draugijos populiarios serijos leidiniui.